

ROZPRAWY I ARTYKUŁY

PATRYK MAĆKOWIAK (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)
<https://orcid.org/0000-0003-4597-1436>

Charakter procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321*

*Pamięci Profesor Heleny Chłopockiej (1921-2011)
w 100. rocznicę urodzin*

Zarys treści: Artykuł dotyczy kwestii charakteru prawnego procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321 toczony w Inowrocławiu i Brześciu. Na podstawie akt procesowych autor dowodzi, że był to proces o charakterze skargowym, sumarycznym i posesoryjnym.

Abstract: The paper deals with the question of the legal character of the lawsuit between Poland and the Teutonic Knights in 1320-1321 that took place in Inowrocław and Brześć. On the basis of the process records the authors argues that its character was accusatorial, summary and possessory.

Słowa kluczowe: Władysław Łokietek, Zakon Krzyżacki, procesy polsko-krzyżackie, proces kanoniczny, Pomorze Wschodnie

Keywords: Władysław the Short, Teutonic Order, lawsuits between Poland and the Teutonic Knights, canonical process, Eastern Pomerania

1. W dniu 10 II 2021 r. minęło równo 700 lat od wydania w Inowrocławiu ostatecznego wyroku w pierwszym procesie polsko-krzyżackim. Proces ten, nazywany w polskiej historiografii inowrocławsko-brzeskim, od dawna był przedmiotem zainteresowania historyków. Na szczególną uwagę zasługują prace Johanna Voigta¹, Jacoba Caro²,

* Niniejszy artykuł powstał na bazie II rozdziału pracy licencjackiej zatytułowanej: *Publica vox et fama. Dowód per communem opinionem w procesie polsko-krzyżackim z lat 1320-1321*, napisanej pod kierunkiem dra hab. Macieja Dorny, prof. UAM. Praca, obroniona w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w roku akademickim 2018/2019, została nagrodzona I miejscem w konkursie im. Kazimierza Tymienieckiego na najlepszą pracę licencjacką obronioną w Instytucie Historii UAM.

¹ J. Voigt, *Geschichte Preussens*, t. IV, Königsberg 1830, s. 335-342.

² J. Caro, *Geschichte Polens*, t. II, Gotha 1875, s. 91-102.

Kazimierza Tymienieckiego³, Stanisława Zajączkowskiego⁴, Heleny Chłopockiej⁵, Andrzeja Wojtkowskiego⁶ Janusza Bieniaka⁷, Wiesława Sieradzana⁸ i Haliny Manikowskiej⁹. Można jednak zauważyć, że w świetle dotychczasowych opracowań słabo rozpoznane pozostają kwestie prawne i proceduralne akt procesowych. Niewiele uwagi poświęcono nawet podstawowej kwestii charakteru tego postępowania.

Proces, dotyczący sporu pomiędzy dwoma państwami o zabór Pomorza Wschodniego przez Zakon Krzyżacki w latach 1308-1309¹⁰, toczył się, opierając się na literze prawa kanonicznego. Z uwagi na rangę sprawy od razu oparł się o najwyższą instancję, czyli papieża¹¹. Fakt ten, o wyjściowym charakterze, nie ulega kwestii, podobnie zresztą jak i jego konsekwencje w postaci specyfiki podyktowanej przez

³ K. Tymieniecki, *Studia nad XIV wiekiem. I. Proces polsko-krzyżacki z lat 1320-1321*, *Przegląd Historyczny* 21, 1918, s. 77-148.

⁴ S. Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929, s. 6-31.

⁵ H. Chłopocka, *Tradycja o Pomorzu Gdańskim w zeznaniach świadków na procesach polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku*, *Roczniki Historyczne* 25, 1959, s. 65-142; t a ż, *Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu*, *Roczniki Historyczne* 31, 1965, s. 153-182; t a ż, *Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim*, Poznań 1967; t a ż, *O protokołach procesów polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku*, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, Toruń 1997, s. 121-137.

⁶ A. Wojtkowski, *Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami: część pierwsza: (1310-1454)*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 10, 1966, nr 1, s. 3-98; t e n ż e, *Procesy polsko-krzyżackie przed procesami z lat 1320-1321*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 16, 1972, nr 1, s. 3-101.

⁷ J. Bieniak, *Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321 (inowrocławsko-brzeskiego)*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Toruń 1992, s. 49-59; t e n ż e, *Okres zjednoczenia państwa (łącznie z procesem polsko-krzyżackim) w twórczości Kazimierza Tymienieckiego*, w: *Kazimierz Tymieniecki (1887-1968). Dorobek i miejsce w mediewistyce polskiej*, Poznań 1990, s. 37-48.

⁸ W. Sieradzan, *Świadomość historyczna świadków w procesach polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku*, Toruń 1993.

⁹ H. Manikowska (przy współpracy A. Kozaka), *Przeszłość wywołana – zeznania przed sądem*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. II, Warszawa 2018, s. 333-402.

¹⁰ Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Zakon Krzyżacki zostało poprzedzone atakiem margrabiów brandenburskich, którzy najechali ziemie Władysława Łokietka i w końcu sierpnia lub na początku września 1308 r. wkroczyli do Gdańska. Przybyłe z odsieczą wojska zakonne nie ograniczyły się do wypędzenia Brandenburczyków, ale zajęły gród i zdobyły miasto, przy czym miało dojść do „rzezi gdańskiej”, podczas której nowi agresorzy wymordowali znaczną część ludności miasta. Zaraz potem Krzyżacy zajęli Tczew, a jesienią 1309 r. zdobyli gród w Świeciu. Zakon, nie doszedłszy do porozumienia z polskim księciem, zawarł układ z Brandenburczykami, na mocy którego odkupił od nich ich prawa do Pomorza – zob. B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306-1309*, Gdańsk 2003, s. 319-461; t e n ż e, *Wydarzenia w Gdańsku i w okolicach w okresie od września do 12/13 listopada 1308 roku*, w: „Rzeź gdańska” z 1308 roku w świetle najnowszych badań, Gdańsk 2009, s. 79-114.

¹¹ Zob. W. Sieradzan, *Proces warszawsko-uniejowski w 1339 roku na tle średniowiecznych metod rozwiązywania konfliktu międzypaństwowego w późnym średniowieczu*, w: *Kazimierz*

ciężar gatunkowy. Był to bowiem proces, u podstaw którego legły „sensacyjne zdarzenia”¹², co nie pozostało bez wpływu nie tylko na szczęśliwe dla historyków zachowanie akt procesowych¹³, ale i znalazło odbicie w samym postępowaniu. Na pierwszy plan wysuwa się choćby wysoki poziom, na którym stał przewód sądowy¹⁴, czy też często podnoszone znaczenie wyeksponowanej w aktach „famy”¹⁵. Do tego dochodzi jeszcze oczywiste wprzęgnięcie procesu w szersze ramy wielkiej polityki, co ostatecznie zaowocowało zawieszeniem sprawy w próżni. Ani bowiem wyrok przychylny księciu polskiemu Władysławowi Łokietkowi, ani napisane w ostrym tonie apelacje wniesione przez krzyżackiego prokuratora, nie znalazły w Stolicy Apostolskiej wyrażnego i konsekwentnego poparcia¹⁶. Wszystko to sprawy znane. Problemem wymagającym rozważenia jest natomiast zakwalifikowanie procesu do jednej z istniejących w ówczesnym prawie kanonicznym procedur oraz jednoznaczne określenie, czy była to sprawa dotycząca krzyżackich czynów z pomorskiej kampanii lat 1308-1309, czy też była to sprawa o inaczej zakreślonych granicach. Kwestie te są istotne nie tylko ze względu na zauważalny problem braków w krytyce wewnętrznej akt procesowych, ale także ze względu na potrzebę uzyskania pełniejszego obrazu polskich zabiegów o odzyskanie Pomorza. Wymienione zagadnienia podejmowane były dotąd jedynie kilka razy i to niewyczerpująco. Znamienne zresztą, że każda z podejmowanych odpowiedzi na pytanie o charakter procesu i samą istotę sporu była inna. S. Zajączkowski uważał, że postępowanie, którego istotą była „zbrodnia” określona jako *occupatio*, sprowadzało się jedynie do sprawdzenia zgodności stanu faktycznego z twierdzeniem oskarżyciela i ewentualnego wykonania wyroku.

Wielki i jego państwo: w siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim, Bydgoszcz 2011, s. 175-185. Zob. także H. Chłopocka, *Procesy*, s. 35.

¹² M. Ł o d y ń s k i, *Regnum Poloniae w opinii publicznej XIV wieku*, *Kwartalnik Historyczny* 28, 1914, s. 40-41.

¹³ Najnowsza edycja: *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinumque Cruciferorum*, t. I, wyd. H. Chłopocka, Wrocław 1970; na temat wcześniejszych: H. Chłopocka, *Dotychczasowe edycje Lites ac res gestae w świetle krytyki*, *Studia Źródłoznawcze* 11, 1965, s. 109-115. Krytyczny przegląd podstawy rękopiśmiennej: t a ż, *Procesy*, s. 59-113; *Lites*, t. I, s. IX-XXXI. O edycji Chłopockiej bardzo krytycznie wypowiedział się A. W o j t k o w s k i, *Nowe wydanie źródeł dotyczących procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 16, 1972, nr 2-3, s. 426-439, który wytykał nie tylko liczne błędy tekstowe, ale także umieszczenie w aneksach wyrwanych z kontekstu fragmentów źródeł do tzw. procesu ryskiego (1310-1312). H. Chłopocka zamieściła w swej edycji fragmenty protokołu wspominające o „rzezi gdańskiej”. Zdaniem A. Wojtkowskiego sprawa ta, wraz z jeszcze wcześniejszymi procesami Zakonu z księżętami pomorskimi Świętopelkiem (1245-1248) i Mściwojem (1281-1282), zasługiwała w ramach *Lites* na pełne wydanie akt.

¹⁴ H. Chłopocka wskazywała na wysokie kompetencje sędziów i przedstawicieli stron, posługiwanie się przez nich najnowszym zbiorem prawa kanonicznego (*Clementinae* z 1317 r.) oraz liczbę i jakość formułowanych w toku przewodu argumentów.

¹⁵ Na temat „famy” (powszechna opinia publiczna) w protokole procesu zob. H. Chłopocka, *Procesy*, s. 48-49; W. S i e r a d z a n, *Świadomość*, s. 113-114; A. d a m s k a, *The Kingdom of Poland versus the Teutonic Knights: Oral Traditions and Literate Behaviour in the Later Middle Ages*, w: *Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context*, Krems-Budapest 2001, s. 72-73; H. M a n i k o w s k a (przy współpracy A. Kozaka), *Przeszłość*, zwł. s. 338-339, 363-364.

¹⁶ Zwłaszcza: J. B i e n i a k, *Okres*, s. 42-44.

Wydelegowanych do sprawy sędziów należałoby zatem uważać raczej za egzekutorów¹⁷. Przeciwno takiej interpretacji wystąpiła H. Chłopocka, która zauważyła, że przeprowadzone zostały wszystkie konieczne stadia procesu, nie tylko samo postępowanie dowodowe, wobec czego nie można utrzymywać, że wyznaczeni sędziowie pełnili w postępowaniu jedynie rolę egzekutorów albo inkwizytorów. Proces był wobec tego „próbą rewindykacji utraconych ziem i uzyskania odszkodowań za wyrządzone – – szkody materialne”. Ponadto „sam przedmiot sporu – – swym charakterem podpadał pod zakres procedury rzymsko-kanonicznego procesu cywilnego”¹⁸. Niestety twierdzeń tych H. Chłopocka nie uzasadniła, co ułatwiło A. Wojtkowskiemu przedstawienie odmiennej interpretacji. Wskazał on podobieństwo procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321 z wcześniejszym o dekadę tzw. procesem ryskim¹⁹. Oba były procesami „karnymi”, a czynem kryminalnym, którego mieli dopuścić się Krzyżacy, było wyrzucenie (*ei cere*, co pada w obu sprawach) strony polskiej z posiadania Pomorza²⁰. Pogląd ten został zaakceptowany przez historiografię i nie spotkał się jak dotąd z wyraźnym głosem sprzeciwu²¹.

2. W interesującym nas okresie prawo kanoniczne znało dwie podstawowe procedury sądowe – starszą był proces skargowy, nowszą natomiast proces inkwizycyjny²². Pierwsza, oparta na wykorzystywanej wcześniej procedurze rzymskiej, polegała na wniesieniu przez poszkodowanego skargi, która prowadziła do rozprawy. Co istotne, rola sądu w przewodzie była ograniczona. To strony sporu były podmiotami czynnymi, przedkładającymi dowody, które następnie oceniali sędziowie. Procedura ta, wykorzystywana także w sprawach karnych, miała jednak istotne ograniczenie, które polegało na uzależnieniu ścigania czynów kryminalnych od woli osób prywatnych²³. Odpowiedzią na potrzebę podejmowania odpowiednich działań w interesie ogólnym było najpierw stosowanie, a następnie uregulowanie zasad nowego procesu, nazywanego inkwizycyjnym. W odróżnieniu od modelu skargowego, nowa procedura przewidywała wszczynanie przez sądy kościelne śledztwa *ex officio*, co następowało

¹⁷ S. Zajączkowski, *Polska a Zakon*, s. 14-15.

¹⁸ H. Chłopocka, *Procesy*, s. 35, 70; A. Wojtkowski, *Tezy*, s. 10-11; tenże, *Procesy*, s. 55-71.

¹⁹ A. Wojtkowski, *Tezy*, s. 10-11.

²⁰ Tenże, *Procesy*, s. 55-71, 90.

²¹ J. Judziński, *W sprawie datowania i charakteru dokumentów obronnych Zakonu Krzyżackiego z 1310 roku*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 23, 1979, z. 1, s. 91; J. Bieniak, *Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, 204, 1990, s. 30; tenże, *Okres*, s. 41. Bodaj jedyną wątpliwością wobec twierdzeń A. Wojtkowskiego był brak zgody na uznanie trzech wcześniejszych procesów (ze Świętopelkiem i Mściwojem oraz sprawy ryskiej, zob. przyp. 13) za procesy polsko-krzyżackie – zob. U. Nies, *Hochmeister Karl von Trier (1311-1324)*, Marburg 1992, s. 145, przyp. 10.

²² K. Pennington, *Introduction to the Courts*, w: *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, Washington, D.C., 2016, s. 3-29; J.A. Brundage, *Medieval Canon Law*, New York 2013, s. 120-153.

²³ T. Pawluk, *Zasada śledcza w kanonicznym procesie karnym*, *Studia Warmińskie* 1, 1964, s. 284-285.

po uprzednim stwierdzeniu infamii w sprawie popełnionego czynu²⁴. Rola sądu w przewodzie była aktywna. Do jego zadań należało nie tylko poddawanie ocenie, ale i gromadzenie materiału dowodowego. Wyraźnie widać zatem fundamentalne różnice obu procedur. Łączył je natomiast wysoki poziom sformalizowania. Tym bardziej wspomnieć trzeba zatem o jeszcze jednym rozwiązaniu, czyli procesie sumarycznym. Jego istota polegała na ominięciu niektórych elementów rozbudowanych i formalistycznych procedur procesu skargowego, tak aby zaoszczędzić na czasie i kosztach²⁵. Warto podkreślić, że była to pochodna procesu skargowego, zatem i w tym przypadku z inicjatywą występowała strona sporu. Chociaż w praktyce sądowej proces taki był znany dużo wcześniej, odpowiednie regulacje, wskazujące, jakie sprawy mogą być prowadzone na uproszczonych zasadach oraz z których elementów przewodu można zrezygnować, wprowadzono dopiero na początku XIV w.²⁶ Analizując akta danej sprawy, zastosowanie procedury sumarycznej rozpoznać można po braku części formalności lub po użyciu charakterystycznego zwrotu polecającego przeprowadzić postępowanie: *simpliciter et de plano, ac sine strepitu et figura iudicii*²⁷. Ponieważ odpowiadał istotnym potrzebom praktyki sądowej, był on szeroko wykorzystywany.

3. Przynajmniej z kilku powodów warto, przed przystąpieniem do analizy akt procesu inowrocławsko-brzeskiego, pochylić się nad kwestią charakteru tzw. procesu ryskiego. Chodzi tu o sprawę z lat 1310-1312, wytoczoną przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu głównie z powodu licznych przewinień braci na terenie Inflant²⁸, choć na długiej liście oskarżeń nie zabrakło także wzmianki o „rzezi gdańskiej”²⁹.

²⁴ X 5.1.19: *De veritate criminum non inquiritur, nisi prius constet de infamia*. Podstawą dla cytowania tekstów wchodzących w skład Corpus Iuris Canonici jest: Corpus Iuris Canonici, ed. Lipsiensis, wyd. Ae. Friedberg, Graz 1959 (reprint). Zob. też N.P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, Washington, D.C., 1990, s. 237-238, gdzie treść kanonu 8 Soboru Laterańskiego IV: *Qualiter et quando*, regulującego podstawy procedury inkwizycyjnej.

²⁵ J.A. Brundage, *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*, Chicago 2008, s. 450: „Summary procedure was a shortened form of ordinary civil procedure designed to limit the opportunities for delay that it afforded. Under summary procedure, the parties did not need to file a written *libellus* or response in order to initiate proceedings, nor did they need to go through the formalities of *litis contestatio*. Hearings could be scheduled on feast days, dilatory exceptionis and appeals were eliminated, the number of witnesses was restricted, and legal arguments and maneuvers by advocates and proctors were curtailed”.

²⁶ Podczas soboru w Vienne (1311-1312) promulgowano kanon *Dispendiosam*, który określał, jakie sprawy mogły być prowadzone według zasad procesu sumarycznego. Niedługo później Klemens V wydał konstytucję *Saepe contingit*, w której wskazał te elementy proceduralne, które mogą zostać opuszczone. Zob. J.B. Iniesta, M. Coretti, *The Clementines Dispendiosam and Saepe Contingit and the Evolution of the Medieval Summary Procedure*, *Journal on European History of Law* 10, 2019, s. 46-67.

²⁷ Możliwe były także inne warianty (K. Pennington, *Introduction*, s. 24).

²⁸ Wydanie zachowanych fragmentów protokołu: *Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312)*, wyd. A. Seraphim, Königsberg 1912.

²⁹ Tamże, s. 171: *Ad nostrum venit auditum quod dicti preceptores et fratres hospitalis eiusdem dilecti filii nobis viri Wladislai Cracovie et Sandomirie ducis terram hostiliter subintrantes in civitate Gdansco ultra decem milia hominum gladio peremerunt infantibus vagientibus in cunis mortis excidium inferentes, quibus etiam hostis fidei pepercisset*. Zob. przyp. 10.

Wątek ten wart jest podjęcia w tym miejscu nie tylko ze względu na wartość samego porównania obu procesów. Najistotniejszy jest fakt, że to na kanwie sprawy ryskiej po raz pierwszy doszło do ujęcia konfliktu polsko-krzyżackiego w ramy prawno-procesowe³⁰. To zaś nie pozostaje obojętne wobec potrzeby rozpatrzenia zapowiedzianego w tytule problemu w szerszym kontekście zabiegów Łokietka o odzyskanie Pomorza. Nie bez znaczenia jest wreszcie pogląd, jakoby proces ryski miał być prawzorem późniejszych procesów polsko-krzyżackich³¹.

Kluczowy dla prawidłowej identyfikacji zastosowanej w sprawie procedury jest dokument papieża Klemensa V z 19 VI 1310 r. Pismo to, adresowane do arcybiskupa bremeńskiego Jana i kanonika raweńskiego Alberta z Mediolanu, polecało zbadanie słuszności zarzutów, jakie kierowano przeciw Zakonowi³². Była to długa lista poważnych oskarżeń, które miały trafić do Kurii „z potężnego wołania i rozpowszechnionego podejrzenia”³³. Papież nie wymieniał natomiast szeregu pism i spraw zanoszonych do Kurii jeszcze za jego poprzedników, choć bez cienia wątpliwości stanowił ich echo³⁴. Wydaje się więc, że owe wcześniejsze skargi posłużyły jako wypełnienie kanonicznego wymogu dyfamacji przed zarządzeniem procesu inkwizycyjnego³⁵. Tłumaczy to brak w papieskim dokumencie podmiotu, który można zidentyfikować jako „drugą stronę” sporu. Poza oskarżonym Zakonem jest tylko sąd, co dobitnie świadczy o inkwizycyjnym charakterze postępowania. Na rzecz takiego twierdzenia silnie przemawiają także same zarzuty stawiane Krzyżakom. Wśród nich znajdują się nie tylko działania na szkodę miejscowych hierarchów, ale także mordy i okrucieństwa, przymierza zawierane z poganami i niewolenie chrześcijan³⁶.

³⁰ Skromna wzmianka o wypadkach gdańskich wraz z kilkoma zeznaniami świadków nie mogą jednak przesądzać o uznaniu tej sprawy za proces polsko-krzyżacki (zob. wyżej, przyp. 18).

³¹ A. Wojtkowski, Tezy, s. 10.

³² Warto dodać, że obaj adresaci jeszcze nie rozpoczęli swojej misji, gdy Klemens V odwołał ich z powierzonych funkcji, delegując w ich miejsce kapelana papieskiego i kanonika w Laon, Franciszka z Moliano (H. Chłopocka, Procesy, s. 12). Fakt ten nie ma jednak znaczenia dla kwestii procedury.

³³ Das Zeugenverhör, s. 168: *Sane tam predecessorum nostrorum Romanorum pontificum quam nostris continuatis successive temporibus ex clamore valido et insinuatione famosa ad audientiam sedis apostolice est deductum, quod preceptores et fratres hospitalis Sancte Marie Theotonicorum.*

³⁴ Dokument czerpie zarzuty ze wcześniejszych skarg kierowanych w 1300 r. przeciwko Krzyżakom przez arcybiskupa ryskiego Jana, miasto Ryga oraz biskupa ozylijskiego Konrada. Bulla odnosi się nadto do apelacji arcybiskupa ryskiego Fryderyka z 1305 r. (A. Wojtkowski, Procesy, s. 20-27).

³⁵ Zob. wyżej, przyp. 21. Znamienny pozostaje fakt, iż papież poleca sędziom wysledzić prawdę we wszystkich wskazanych kwestiach (*articuli*), a także w sprawie innych czynów kryminalnych, jeżeli stwierdzą, że co do nich mistrzowie i bracia również są zdyfamowani – Das Zeugenverhör, s. 171.

³⁶ Należy zgodzić się z A. Wojtkowskim, Procesy, s. 59, który scharakteryzował wymienione w papieskim dokumencie czyny jako kryminalne. Wcześniej odmienne zdanie wyraziła H. Chłopocka, Procesy, s. 26, która twierdziła, iż „w rysko-ozylijskim sporze – w lwią część zarzutów przeciw Zakonowi dotyczyła spraw kościelno-administracyjnych, misyjnych i gospodarczych”.

Nie brakuje jeszcze dalszych przesłanek, których dostarcza lektura zachowanych fragmentów protokołu, jednak już te wskazane powyżej należy uznać za wystarczające. Wskazują one jednoznacznie, że sprawa ryska miała charakter procesu inkwizycyjnego. Obserwacja ta była wprawdzie znana historiografii, ale warto było do niej powrócić. Trzeba bowiem zauważyć, że argumentacja dotychczasowych badaczy opierała się na słabej znajomości procedur sądowych.

4. Także w przypadku procesu inowrocławsko-brzeskiego informacji na temat charakteru postępowania należy szukać przede wszystkim w inicjującym go mandacie papieskim. Jest to dokument Jana XXII z 11 IX 1319 r., którym papież deleguje do sprawy trzech sędziów: arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława, biskupa poznańskiego Domarata oraz opata mogileńskiego Mikołaja. Mieli oni sprawdzić, czy stan rzeczy jest zgodny z podanymi twierdzeniami strony polskiej, a jeśli tak – nakazać Zakonowi zwrot Pomorza. Już sam początek dokumentu, zaraz po papieskim pozdrowieniu i błogosławieństwie dla adresatów, głosi: „otrzymaliśmy ciężką skargę umiłowanego syna szlachetnego męża Władysława księcia Polski”³⁷. W odróżnieniu do wspomnianego mandatu Klemensa V, pismo Jana XXII musiało być więc bezpośrednią odpowiedzią na zanesioną do Awinionu skargę³⁸. Już samo to stwierdzenie stanowi solidną przesłankę do wnioskowania na temat charakteru procesu. Dalsza lektura dokumentu dostarcza jednak kolejnych wskazówek. Z fragmentu tekstu, przepisanego niewątpliwie z polskiej skargi, dowiadujemy się, o co zostali posądzeni mistrz i bracia Zakonu³⁹. Wbrew przeważającym wcześniej opiniom, nie chodziło wcale o czyny kryminalne z krzyżackiej kampanii lat 1308-1309, ale o zajmowanie przez Zakon Pomorza⁴⁰. Strona polska zarzucała wszak mistrzowi i braciom zakonnym „trzymanie wbrew sprawiedliwości i nieoddawanie” zagarniętych bezprawnie ziem. Należy nadto zwrócić uwagę, że wśród papieskich poleceń znalazło się i takie, które wskazuje, że proces ma być prowadzony *summario, de plano, sine strepitu et figura iudicii*⁴¹.

³⁷ Lites, t. I, s. 7: *Gravem dilecti filii nobilis viri Wladislai ducis Polonie querelam accipimus.*

³⁸ Warto zwrócić uwagę na fakt, iż na marginesie protokołu procesu, w miejscu włączenia doń dokumentu Jana XXII, zapisano: *Rescriptum apostolicum*. Reskrypt z założenia jest odpowiedzią na wcześniejsze pismo. Na temat czasu i okoliczności zanesienia skargi do Awinionu zob. zwłaszcza: J. B i e n i a k, Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321, s. 49-59; H. C h ł o p o c k a, Procesy, s. 20-26; 68-69.

³⁹ Silnym argumentem przemawiającym za przejęciem przez reskrypt części nieznaney nam skargi jest, poza praktyką kancelaryjną, zawarte w dokumencie stwierdzenie, że Krzyżacy trzymają ziemię pomorską przez 8 lat (zob. niżej, przyp. 40) – podczas, gdy data pisma papieskiego wypada 11 lat od zajęcia Gdańska i Tczewa, a 10 od spalenia Świecia (zob. literaturę podaną w przyp. poprzednim).

⁴⁰ Lites, t. I, s. 7: *magister et fratres domus s. Marie Theutonicorum – duces ipsam terra sua Pomoranie Wladislaiensis dyocesis, que de regno Polonie fore dinoscitur, temeritate propria spoliantes, illam cum hominibus vasallis, castris, villis, possessionibus et bonis existentibus in eadem contra iusticiam occuparunt et detinuerunt iam per octo annos et amplius, sicut adhuc detinent violenter, fructus ac redditus et proventus provenientes ex illa percipientes indebite et iniuste.*

⁴¹ Tamże, s. 7. Uwagę na cytowaną dyrektywę zwrócił S. Z a j ą c z k o w s k i, Polska a Zakon, s. 14-15, łącząc ją z przekonaniem o papieskiej „życzliwości dla żądań polskich”

Dyrektywa ta, przypomnijmy, oznacza, że proces miał być sumaryczny. Wskazuje na to zresztą także i sam przebieg procesu⁴².

Wychodząc już poza treść papieskiego dokumentu, warto zwrócić uwagę przynajmniej na dwie jeszcze rzeczy. Pierwsza to sam układ i rodzaj pism sądowych włączonych do protokołu. W oczy rzucają się same opisy odnotowane na marginesie: *exceptiones*, *allegaciones*, *replicaciones* itp. Dokumenty tego rodzaju wyraźnie uwidaczniają sprzężoną ze skargowym modelem procesu zasadę kontradiktoryjności. Strony prowadzą spór przed sądem, podejmują czynności odpowiednie dla poszczególnych stadiów postępowania oraz przedkładają dokumenty. Drugą rzeczą zasługującą na uwagę jest szczególna pozycja w aktach norm dotyczących ochrony posiadania. Najistotniejszy jest wielokrotnie przywoływany w procesie kanon *Redintegranda*, który znajdował zastosowanie w sytuacjach dotyczących grabieży (*spoliatio*)⁴³. *Actio spoli*, czyli związana z nim skarga o przywrócenie posiadania zagrabionej rzeczy, w tym przypadku nieruchomości, kierowana była przeciwko obecnemu posiadaczowi. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że jeden z zarzutów procesowych (*exceptio*) strony polskiej, dotyczący braków formalnych w pełnomocnictwie krzyżackiego prokuratora, wskazywał, iż postępowanie powinno toczyć się przeciw aktualnym posiadaczom ziemi pomorskiej, a więc przeciwko komturom Gdańska, Gniewu i Świecia⁴⁴. Nawet pozew wystosowany przez sędziów nie ograniczał się do

i z góry przewidzianej „polskiej wygranej w procesie”; odpowiadało to stanowisku starszej literatury, głównie niemieckiej, że cały proces był ukartowany przez Łokietka i Kurię papieską (zwłaszcza J. C a r o, Geschichte Polens, t. II, s. 92; M. R e c k e, Zum Prozess vom Jahre 1320, Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins 22, 1920, z. 3-4, s. 12-13). Z kolei H. C h ł o p o c k a, Procesy, s. 69, wskazywała na wpływ owej dyrektywy na przebieg postępowania.

⁴² Na podstawie przywołanej dyrektywy, na wniosek polskich prokuratorów sędziowie pominęli formalności związane z fazą *litis contestatio*. Decyzja ta, po skorzystaniu z rady (*communicato consilio sapientum*) m.in. biskupa wrocławskiego Gerwarda, zapadła, ponieważ pełnomocnik Zakonu wyjechał w celu naradzenia się z władzami Zakonu. Sąd zdecydował o kontynuowaniu procesu zaocznie, pod jego nieobecność. Możliwość ominięcia *litis contestatio* pojawiła się dopiero w związku z konstytucją *Saepe contignit* (zob. wyżej, przyp. 23).

⁴³ Kanon, pochodzący jeszcze z kolekcji pseudoizydoariańskiej, został przywołany w *Decretum Gratiani*: D. 3.1.3. W lapidarny sposób sens regulacji wyrażony został w D. 3.1.1: *Expoliatis, vel eiectis omnia sunt redintegranda* – W. U r u s z c z a k, Spoliatus ante omnia restituendus. Znaczenie prawa kanonicznego w rozwoju ochrony posiadania, w: tenże, Opera historico-iuridica selecta. Prawo kanoniczne – nauka prawa – prawo wyznaniowe, Kraków 2017, s. 465-466. Zob. także H.J. B e r m a n, Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition, Cambridge, Massachusetts, London 1983, s. 241: „the actio spoli was available for any kind of spoliation (including spoliation by fraud); it could be used to recover possession of incorporeal rights as well as of movable and immovable things; it was available against third persons, including persons not in possession of things claimed; and the plaintiff was not required to show title to the land or goods or rights which he claimed. Finally, the action was available even to one who was himself wrongfully in possession”.

⁴⁴ Lites, t. I, s. 11: *Item cum commendatores de Gdanczk, de Gmeua et de Swecze, qui possident illos districtus seu Pomoriam, qui conveniuntur per dominum regem et ad hoc sunt citati, non constituerint dictum fratrem Syffridum procuratorem, magister pro eis ipsum constituere non potuit et ideo eosdem commendatores ipse frater Syffridus defendere non potest et ideo procuratorium, quo ad ipsos commendatores est insufficiens et non valet.*

ogólnego wskazania mistrza i braci Zakonu, ale wymieniał tych właśnie komturów jako „posiadaczy ziemi pomorskiej”⁴⁵. Wątek ten zbiega się z treścią papieskiego reskryptu w punkcie zarzutu stawianego Krzyżakom, czyli okupowania zagrabionej ziemi pomorskiej. Na tle tego, co teraz powiedziano, wymowne stają się wreszcie trzy tezy (*intenciones*), których prawdziwość polska strona starała się udowodnić. Głosiły one, że król Władysław, jeszcze jako książę, posiadał ziemię pomorską (1), następnie że książęta kujawscy Przemysł i Kazimierz dzierżyli i posiadali tę ziemię w imieniu króla, a wówczas księcia (2), następnie zaś, że mistrz i bracia Zakonu wyzuli (*ieicerunt*) króla z posiadania grodu i miasta Gdańska oraz Tczewa, książąt zaś Przemysła i Kazimierza z grodu i miasta Świecia z przyległościami (3)⁴⁶. Udowodnienie, że Łokietek był posiadaczem Pomorza i że zostało ono zgrabione, było konieczne, aby zasądzić zwrot tej ziemi na podstawie regulacji przywoływanych w toku postępowania. Wyraźnie widać posesoryjny charakter sprawy, który w odróżnieniu od procesu petytoryjnego nie wiązał się z potrzebą badania tytułu prawnego do spornej ziemi wraz z ewentualnym przywróceniem stanu zgodnego z prawem, ale skupiał się na ustaleniu naruszenia samego posiadania i przywróceniu poprzedniego stanu.

Powyższe spostrzeżenia bardzo wyraźnie zarysowują charakter procesu z lat 1320-1321. Tym, co przede wszystkim rzuca się w oczy, jest jego skargowy charakter, widoczny nie tylko w reskrypcie Jana XXII, ale i w całości akt. Niewątpliwa jest także sumaryczność procesu, widoczna tak w papieskim mandacie, jak i dalszych pismach. Na podkreślenie zasługuje wreszcie, że przedmiotem sprawy była zgrabiona przez Zakon Krzyżacki ziemia pomorska, a całe postępowanie skupiało się na rozstrzygnięciu kwestii jej posiadania. Mówiąc ściślej, chodziło o przywrócenie (lub nie) Łokietka do posiadania Pomorza, na podstawie oceny dowodów (zeznania świadków). Trzeba więc stwierdzić, że proces polsko-krzyżacki z lat 1320-1321 ponad wszelką wątpliwość był procesem o charakterze skargowym, sumarycznym i posesoryjnym.

5. Przedstawione spostrzeżenia przyczyniają się do lepszego zrozumienia zabiegów Władysława Łokietka o odzyskanie Pomorza. Wydaje się, że najpierw, po fiasku pertraktacji z Krzyżakami toczonych zimą 1308/1309 r., ze strony księcia wyszła próba włączenia mordów dokonanych przez wojska Zakonu na Pomorzu w poczet innych zarzutów wychodzących z Inflant⁴⁷. Proces inkwizycyjny, który był efektem

⁴⁵ Lites, t. I, s. 19.

⁴⁶ Tamże, s. 23: *intendimus probare, quod ipse dominus rex tunc dux existens possidebat terram Pomoranie. Item secunda intencio, quod illustres principes domini Primislius et Kasimirus duces Cuyauie tenebant et possidebant eandem terram Pomoranie nomine regis tunc ducis. Item quod magister et fratres domus s. Marie Theutonicorum ieicerunt dictum dominum regem de possessione castri et civitatis Gdanczk. Item quod eundem ieicerunt de possessione castri et civitatis in Trschow. Item quod ieicerunt dictos dominos Primislium et Kasimirum de possessione castri et civitatis in Swecze et pertinenciarum eorundem*; zob. też H. Chłopocka, *Procesy*, s. 76.

⁴⁷ Nie ma pewności, kiedy, od kogo i w jakiej formie trafiła do Kurii informacja o „rzezi gdańskiej”. Spostrzeżenia A. Wojtkowskiego (zob. wyżej, przyp. 26), wskazującego na polską pisownię nazwy Gdańska oraz prawidłową tytulaturę Łokietka, wskazywałyby, że rzecz wyszła z otoczenia księcia. Za najlepiej uzasadnione uznaje się rozwiązanie zaproponowane

tych wszystkich oskarżeń pod adresem braci zakonnych, mógł skutkować dla Krzyżaków poważnymi konsekwencjami. A. Wojtkowski, rozwijając wcześniejszą opinię Kurta Forstreutera, pisał nawet o ewentualnej likwidacji Zakonu⁴⁸. Z pewnością byłby to scenariusz przez Łokietka pożądanym. Stało się jednak inaczej. Spryt, kontakty w Kurii, a pewnie także i odległe położenie ich władztwa od Awinionu, pozwoliły Krzyżakom w ogóle uniknąć ujemnych konsekwencji⁴⁹. Po wymuszonej okolicznościami przerwie w działaniach w Kurii, najprawdopodobniej latem 1318 r. wyszła od polskiego księcia skarga, która nie dotyczyła już jednak „rzezi gdańskiej”, ani w ogóle kryminalnych czynów Krzyżaków⁵⁰. Tym razem Łokietek wiązał nadzieje na odzyskanie Pomorza z innymi instrumentami prawnymi i politycznymi⁵¹, a proces miał jedynie przywrócić księciu utracone posiadanie (pomijając kwestie własności), bez domagania się sprawiedliwości za same czyny z lat 1308-1309. Także jednak i tym razem nadzieje rozbiły się o krzyżackie wpływy w Awinionie. Niezależnie od faktycznych efektów, a właściwie ich braku, wart uwagi jest w tym wszystkim fakt, że Łokietek próbował różnych dróg, które miały doprowadzić go do odzyskania straconych ziem. Działania te zasługują z pewnością na całościowe ujęcie.

BIBLIOGRAFIA

- Adamska A., *The Kingdom of Poland versus the Teutonic Knights: Oral Traditions and Literate Behaviour in the Later Middle Ages*, w: *Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context*, Krems-Budapest 2001.
- Berman H.J., *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Massachusetts, London 1983.
- Bieniak J., *Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 204, 1990.
- Bieniak J., *Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321 (inowrocławsko-brzeskiego)*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Toruń 1992.
- Bieniak J., *Okres zjednoczenia państwa (łącznie z procesem polsko-krzyżackim) w twórczości Kazimierza Tymienieckiego*, w: *Kazimierz Tymieniecki (1887-1968). Dorobek i miejsce w mediewistyce polskiej*, Poznań 1990.
- Brundage J.A., *Medieval Canon Law*, New York 2013.
- Brundage J.A., *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*, Chicago 2008.
- Caro J., *Geschichte Polens*, t. II, Gotha 1875.

przez J. B i e n i a k a, *Okres*, s. 39-40, że „skarga została przesłana papieżowi jeszcze przed dopełnieniem krzyżackiej inwazji, tj. zdobyciem Świecia –”, dlatego nie wspomina o zaborze Pomorza, którego los nie był jeszcze przesądzony oraz że autorem jej nie był książę Władysław, lecz polskie koła kościelne (z tej racji nie wywołała ona osobnego dochodzenia, lecz została dołączona do zarzutów arcybiskupa ryskiego)”; zob. też B. Ś l i w i Ń s k i, *Pomorze Wschodnie*, s. 499.

⁴⁸ A. W o j t k o w s k i, *Procesy*, s. 80-81.

⁴⁹ Zakon odwołał się od ekskomuniki i otrzymał absolucję. Zestawienie krzyżackich wydatków związanych z kontaktami z Kurią papieską w latach 1311-1314 (tamże, s. 81) jasno dowodzi, że interesy Zakonu w Awinionie zostały wówczas zabezpieczone.

⁵⁰ Zob. wyżej, przyp. 35.

⁵¹ Sprawa ryska wyływała jeszcze za pontyfikatu Jana XXII w latach 1318 i 1324, jednak i tym razem do potępienia Zakonu nie doszło (A. W o j t k o w s k i, *Procesy*, s. 84-85).

- Chłopocka H., Dotychczasowe edycje Lites ac res gestae w świetle krytyki, *Studia Źródłoznawcze* 11, 1965.
- Chłopocka H., Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu, *Roczniki Historyczne* 31, 1965.
- Chłopocka H., O protokołach procesów polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, Toruń 1997.
- Chłopocka H., Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim, Poznań 1967.
- Chłopocka H., Tradycja o Pomorzu Gdańskim w zeznaniach świadków na procesach polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku, *Roczniki Historyczne* 25, 1959.
- Iniesta J.B., Coretti M., The Clementines Dispendiosam and Saepe Contingit and the Evolution of the Medieval Summary Procedure, *Journal on European History of Law* 10, 2019.
- Judziński J., W sprawie datowania i charakteru dokumentów obronnych Zakonu Krzyżackiego z 1310 roku, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 23, 1979, z. 1.
- Łodyński M., Regnum Poloniae w opinii publicznej XIV. wieku, *Kwartalnik Historyczny* 28, 1914.
- Manikowska H. (przy współpracy A. Kozaka), *Przeszłość wywołana - zeznania przed sądem, w: Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski, t. II*, Warszawa 2018.
- Niess U., Hochmeister Karl von Trier (1311-1324), *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 47, Marburg 1992.
- Pawluk T., Zasada śledcza w kanonicznym procesie karnym, *Studia Warmińskie* 1, 1964.
- Pennington K., Introduction to the Courts, w: *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, Washington, D.C., 2016.
- Recke M., Zum Prozess vom Jahre 1320, *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins* 22, 1920, z. 3-4.
- Sieradzan W., Proces warszawsko-uniejowski w 1339 roku na tle średniowiecznych metod rozwiązywania konfliktu międzypaństwowego w późnym średniowieczu, w: *Kazimierz Wielki i jego państwo: w siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, Bydgoszcz 2011.
- Sieradzan W., Świadomość historyczna świadków w procesach polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku, Toruń 1993.
- Śliwiński B., Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306-1309, Gdańsk 2003.
- Śliwiński B., Wydarzenia w Gdańsku i w okolicach w okresie od września do 12/13 listopada 1308 roku, w: „Rzeź gdańska” z 1308 roku w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej 12-13 listopada 2008 roku, Gdańsk 2009.
- Tanner N.P., *Decrees of the Ecumenical Councils*, Washington, D.C., 1990.
- Tymieniecki K., *Studia nad XIV wiekiem. I. Proces polsko-krzyżacki z lat 1320-1321*, *Przegląd Historyczny* 21, 1918.
- Uruszczak W., *Spoliatus ante omnia restituendus. Znaczenie prawa kanonicznego w rozwoju ochrony posiadania*, w: tenże, *Opera historico-iuridica selecta. Prawo kanoniczne – nauka prawa – prawo wyznaniowe*, Kraków 2017.
- Voigt J., *Geschichte Preussens*, t. IV, Königsberg 1830.
- Wojtkowski A., Nowe wydanie źródeł dotyczących procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 16, 1972, nr 2-3.
- Wojtkowski A., Procesy polsko-krzyżackie przed procesami z lat 1320-1321, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 16, 1972, nr 1.
- Wojtkowski A., Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami: część pierwsza: (1310-1454), *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 10, 1966, nr 1.
- Zajączkowski S., *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929.

**The character of the lawsuit between Poland and the Teutonic Knights
in 1320-1321**

Summary

The paper is devoted to the legal character of the lawsuit between Poland and the Teutonic Knights in 1320-1321 (known as the Inowrocław-Brześć lawsuit). The author starts with discussing the features of legal proceedings known to the Late Medieval Canon Law. Then, for comparative purposes, but also in order to place the case in a wider context, follows an analysis of records from the so-called Riga Lawsuit, which took place a decade earlier and assumed the character of the inquisitional trial. Next the authors points to a number of elements in the protocol from the 1320-1321 case, which show that the Inowrocław-Brześć lawsuit, unlike that of the earlier Riga case, was of accusatorial, summary and possessory character. Finally, an attempt is undertaken to place the conclusions within the context of Władysław the Short's struggle to regain Pomerania. The author stresses the wide variety of diplomatic activities undertaken within that scope, as well as the different character of both legal processes.

Translated by Rafał T. Prinke